

Artur Dobry

Dziewiętnastowieczne prace restauracyjne w zespole zamkowo-katedralnym w Kwidzynie

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 35-42

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Artur Dobry

Dziewiętnastowieczne prace restauracyjne w zespole zamkowo-katedralnym w Kwidzynie

W północno-zachodniej części Starego Miasta w Kwidzynie wznosi się średniowieczny zespół zamkowo-katedralny. Jego początki sięgają 1243 r., kiedy to utworzono diecezję pomezkańską, a Kwidzyn stał się siedzibą kapituły. W 1285 r. kościół parafialny został przemianowany na katedrę. Wkrótce też rozpoczęto budowę zamku, która trwała do około połowy XIV w. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych tegoż stulecia przebudowano i rozbudowano katedrę, łącząc ją ze skrzydłem wschodnim zamku kapituły. W 1384 r. dobudowano do zamku od strony zachodniej duże gdanisko z ganikiem na potężnych filarach.

Pierwsze prace remontowe odnotowano w źródłach pod rokiem 1487¹. Przepuszczalnie usunięto wówczas zniszczone w czasie działań wojennych wieże narożne, co dokumentuje rycina z 1595 r., na której znajduje się tylko jedna z nich — południowo-zachodnia. Kolejne remonty, już po sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego i kapituły, przeprowadzono około 1530 r. Katedra ponownie stała się kościołem parafialnym, tym razem obrządku ewangelickiego. Zamek do 1551 r. był w posiadaniu biskupów pomezkańskich; później jego administratorami byli urzędnicy elektorów pruskich. W wieku XVIII został mocno zdewastowany, a reprezentacyjne skrzydło południowe przerobiono na magazyny wojskowe².

Sytuacja zmieniła się po pierwszym rozbiórce Polski, gdy Kwidzyn został wyznaczony przez króla Fryderyka II na stolicę nowo utworzonej prowincji Prusy Zachodnie. W dawnym zamku kapituły pomezkańskiej, w skrzydłach południowym i zachodnim, ulokowano Wyższy Sąd Dworski i Ziemi (Ober- Hof- und Landesgericht, od 1773 r. nazywany Rejencją Zachodniopruską, a od 1808 r. Sądem Nadziemskim — Oberlandesgericht), którego pierwszym prezydentem mianowano Grafa Finck von Finckenstein³. Przeprowadzono adaptację pomieszczeń, dzieląc je cienkimi ściankami działowymi na małe biura. W narożniku południowo-wschodnim dziedzińca zbudowano klatkę schodową, a od strony zachodniej, po zburzeniu krużganka, schody zewnętrzne. Część budynku — ganek dużego gdaniska — przeznaczono na cele więzienne.

W latach późniejszych znalazły na zamku swoją siedzibę inne sądy, intendentura oraz czasowo Kriegs- und Domänenamt. Okazało się wówczas, że lokale Sądu Nadziemskiego są zbyt ciasne dla jego normalnego funkcjonowania. Postanowiono zatem wznieść nowy budynek. Ta myśl zrodziła się prawdopodobnie około 1797 r., gdyż jesienią do berlińskiego Wyższego Departamentu Budowlanego (Oberbaudepartament), kierowa-

¹ *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, hrsg von H. Hirsch, M. Toepfen, E. Strehle, Bd. 5, Leipzig 1874, s. 434.

² M. Toepfen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875, s. 29.

³ *Ibidem*, ss. 274—275.

nego przez cenionego architekta królewskiego Davida Gilly, wpłynął projekt nowej siedziby sądu, zwanego teraz Rejencją Zachodniopruską. Jego autorem był mistrz budowlany Dühring⁴. Gilly z racji pełnionego urzędu interesował się pomysłem przeprowadzki kwidzyńskiego sądu z zamku do innego budynku. W tym samym roku zaopiniował negatywnie adaptację pomieszczeń na zamku i zwrócił uwagę na nowy projekt, który jednak nie uzyskał akceptacji Departamentu. Przygotowano zatem w Berlinie inny, który przedstawiono rok później królowi⁵. Sam Gilly zatwierdził natomiast rozbiórkę skrzydeł południowego i wschodniego starego zamku kapituły i budowę z odzyskanego materiału siedziby sądu przy Przedmieściu Malborskim. Rozbiórkę przeprowadzono w 1798 r.⁶

Od czasu przeprowadzki Sądu Nadziemskiego do nowego lokalu, zamek, na wespół z dewastowany, zaczął podupadać. Przyczyniły się do tego liczne przemarsze i pobyty wojsk napoleońskich w Kwidzynie. Dopiero po Kongresie Wiedeńskim, pod wpływem pierwszych prac Schinkla w Malborku, inspirowanych przez nadprezydenta prowincji Theodora von Schöna, przystąpiono do zabezpieczenia i konserwacji zachowanych skrzydeł zamkowych. Drobne prace naprawcze otworów okiennych rozpoczęto w 1816 r., realizując projekt inspektora Schroedera, zaopiniowany przez radcę budowlanego rejencji Balckowa. W rok później uzyskano środki finansowe z Berlina na remont gdańska, wnętrze którego przeznaczono na więzienie. Wówczas też intelektualisci i urzędnicy kwidzyńscy wystosowali list do Balckowa dotyczący wszczęcia „głównych prac reperacyjnych w tutejszym zamku”⁷. Z inicjatywą polepszenia stanu budynku wystąpił także urząd rejencji, przekazując 20 lutego 1819 r. komunikat dla ministra finansów o zobowiązaniu się do „konserwacji zamku jako ważnego zabytku przeszłości i dbania o jego teraźniejszy wygląd zewnętrzny”⁸. Z braku środków prace mogły się rozpocząć dopiero na przełomie 1822 i 1823 r. Projekty przygotował i kierował ich realizacją radca budowlany Balckow. Zmieniono układ pomieszczeń, dzieląc je ściankami działowymi, oraz tworząc nowe kondygnacje, głównie na drugim piętrze skrzydła północnego i w zachowanej części skrzydła wschodniego. Wówczas zmieniono także układ komunikacyjny, budując przy styku skrzydeł północnego i zachodniego schody prowadzące na piętro, a dostępne z zewnątrz z wolno stojących schodów przy skrzydle zachodnim, które postawiono w 1822 r. na miejscu częściowo rozebranego krużganka⁹.

Jako przykład pierwszych działań konserwatorskich z tego okresu należy wymienić naprawę dachów oraz wzniesienie w miejscu deskowego przepierzenia z czasów rozbiórki, nowego szczytu skrzydła zachodniego, od strony południowej. Projekt tego szczytu wykonał w 1824 r. architekt Henning, dopasowując go stylistycznie do średniowiecznych form zamku¹⁰. Pięć lat później pracami budowlanymi kierował już architekt Horwicz,

4 M. Lammert, *David Gilly. Ein Baumeister des deutschen Klassizismus*, Berlin 1964, s. 220, przyp. 460.

5 Ibidem.

6 Już ówczesni mówili jednak o błędzie w kalkulacjach, jako że rozbiórka części zamku pochłonęła olbrzymie sumy i znacznie przekroczyła planowany koszt — E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. 225. Podobnie Karl Friedrich Schinkel w sprawozdaniach ze swojej podróży służbowej do Prus w 1834 r. (trzydzieści sześć lat po zburzeniu zamkowych skrzydeł) po skalkulowaniu kosztów rozbiórki i porównaniu z ceną nowego materiału nie rozumiał powodów zniszczenia zamku — M. Arszczyński, *Działalność Karola Fryderyka Schinkla na ziemiach Pomorza i Wielkopolski*, *Zapiski Historyczne*, 1984, t. 49, z. 3, s. 98.

7 Archiwum Państwowe w Gdańsku, (dalej: AP w Gdańsku), Zespół akt Regierung zu Marienwerder, sygn. 10/105, List z 15 XI 1817.

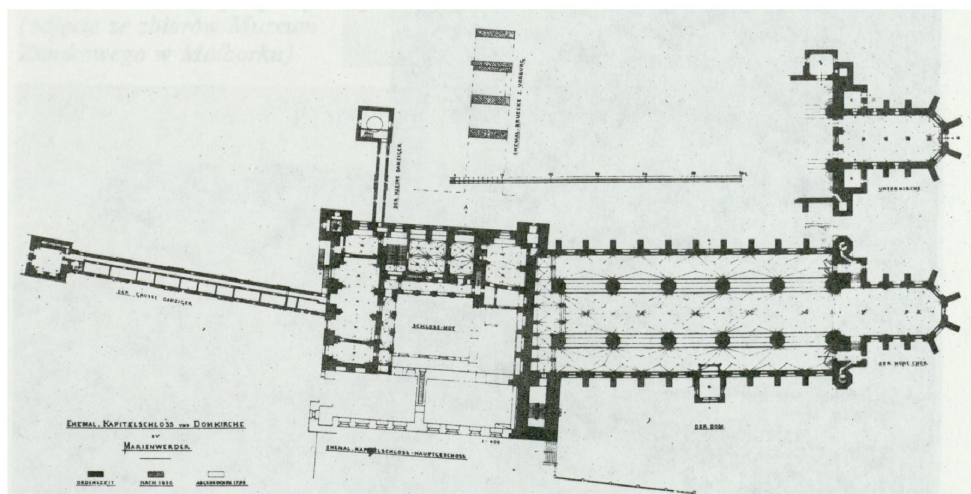
8 B. Schmid, *Die Domburg Marienwerder*, Elbing 1938, ss. 16—17.

9 Prace wewnątrz obiektu prowadził mistrz budowlany Senftleben, a wejście od strony zewnętrznej wykonał mistrz Maus — AP w Gdańsku, Zespół akt Regierung zu Marienwerder, sygn. 10/107, Acta den Ausbau des hiesigen alten Schlosses, vol. 2.

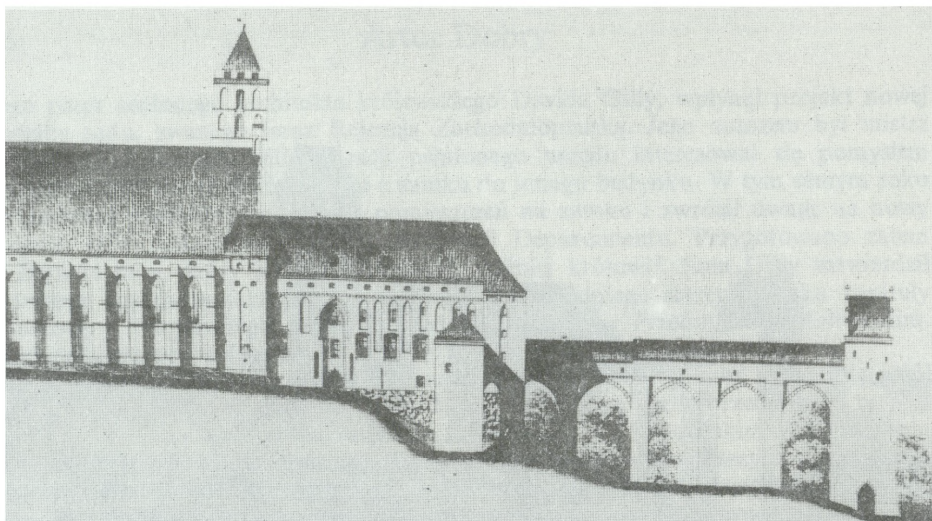
10 Ibidem, Rachunek budowy szczytu z 1824 r., podpisany przez Henninga; B. Schmid, *Die Denkmalpflege in Westpreussen 1804—1910*, Danzig 1910, ss. 11—13.

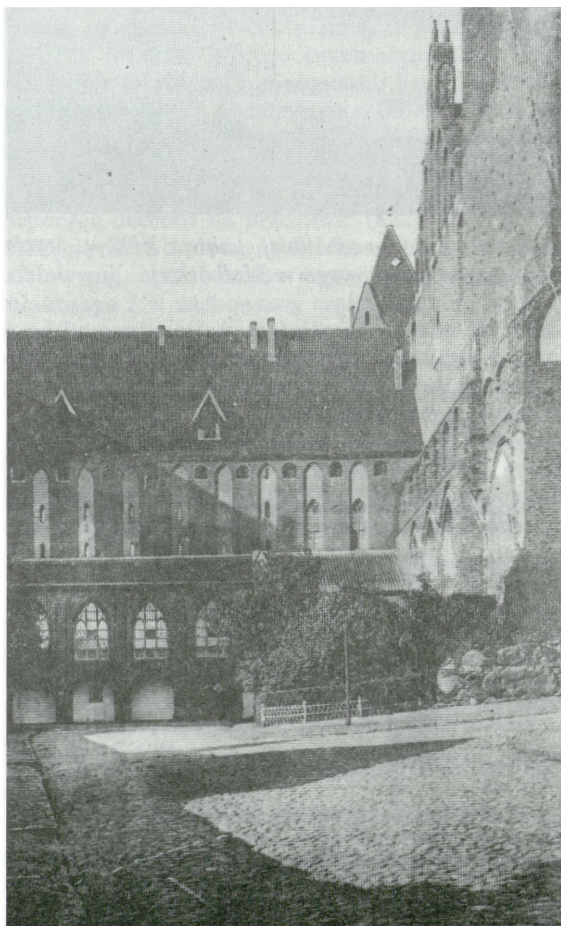
1. Widok zespołu zamkowo-katedralnego od strony zachodniej, połowa XIX w. (rycina według rysunku C. A. Manna, zbiory Muzeum Zamkowego w Malborku)

2. Rzut zespołu zamkowo-katedralnego po pracach restauracyjnych (według: J. Heise, „Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienwerder östlich der Weichsel”, Danzig 1898, tabl. 5)

3. Elewacja północna zamku przed pracami restauracyjnymi w 1874 r. (według: M. Toeppen, „Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten”, Marienwerder 1875, tabl. 3)

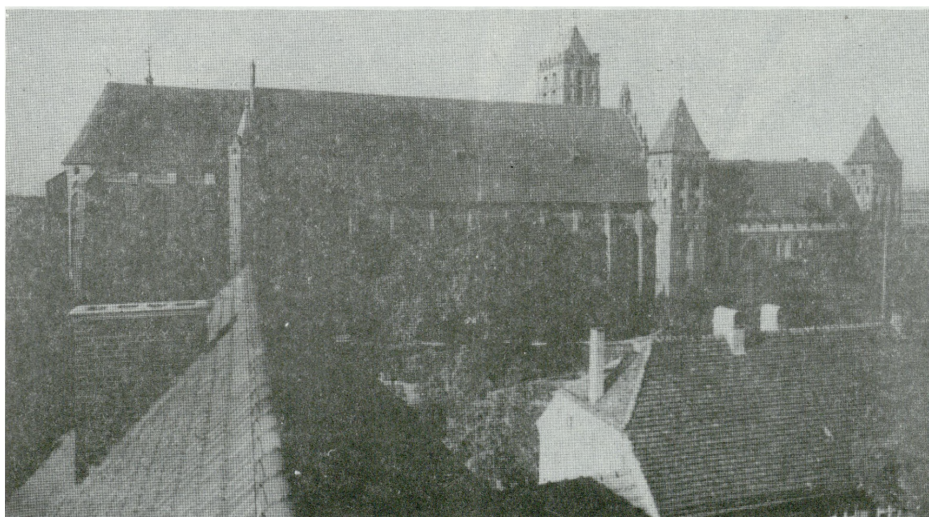

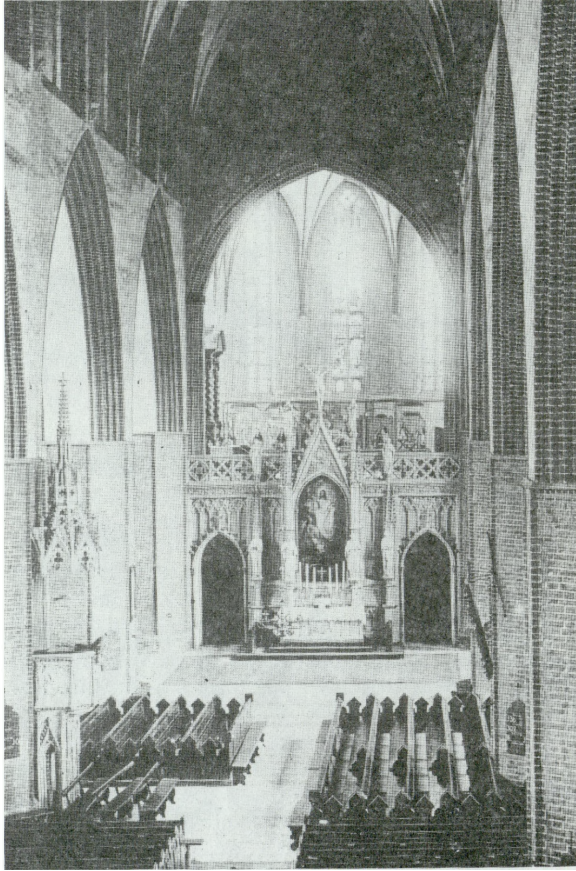
4. Elewacja dziedzińcowa skrzydła północnego zamku po pracach restauracyjnych (według: J. Heise, op. cit., tabl. 6)

5. *Wnętrze sali w skrzydle północnym zamku, okres międzywojenny (zdjęcie ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku)*

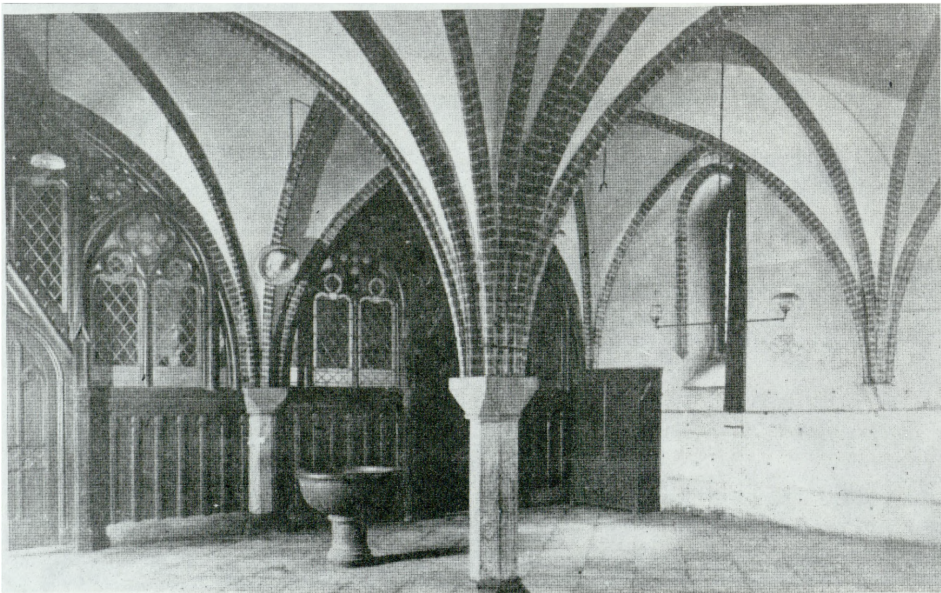

6. *Widok zespołu zamkowo-katedralnego od strony północnej, okres międzywojenny (zdjęcie ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku)*

7. Wnętrze nawy głównej katedry, widok w kierunku wschodnim (według: J. Heise, op. cit., tabl. 10)

8. Wnętrze krypty w katedrze, okres międzywojenny (zdjęcie ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku)

który opracował m.in. projekty niezbędnych napraw murów i arkad ganku gdańskiego oraz adaptację wnętrz zamkowych. W 1834 r. przebudowano krużganek północny zamurując arkady i dobudowując od strony wschodniej fachówkowy mur. Wnętrza po raz kolejny przebudowano na więzienie. Wszystkie prace kosztowały ówczesny skarb państwa około 5336 talarów, co było dość dużym wydatkiem. Działania te nie miały co prawda charakteru planowych prac konserwatorskich, niemniej najistotniejszą ich wartością była możliwość uratowania zachowanych skrzydeł zamkowych przed dewastacją i — co niewykluczone — dalszą rozbiórką.

Nowy okres przebudowy i rekonstrukcji rozpoczął się w 1854 r. na mocy rozporządzenia króla Fryderyka Wilhelma IV z inicjatywy dyrektora Sądu Powiatowego Wetzkiego, wielkiego miłośnika zamku. Niewątpliwie bezpośrednim bodźcem były szeroko znane w Niemczech ówczesne prace restauracyjne zamku malborskiego. W latach pięćdziesiątych stan techniczny zamku w Kwidzynie był tak zły, że wymagał zdecydowanych i szybkich remontów. Poza tym reorganizacja gmachu związana była z kolejnymi przeobrażeniami administracyjnymi. Innym powodem zmiany stosunku do zamku były też trzy kolejne wizyty króla Fryderyka Wilhelma IV w Kwidzynie oraz jego wypowiedź: „także dla tego starego zamku pamiętam, aby coś uczynić”¹¹.

Pierwsze projekty powstały w pracowni architekta Heinricha Kocha, który przez kilka lat związany był z rejencyjnym urzędem budowlanym w Kwidzynie, zanim nie rozpoczął w 1864 r. kariery architekta w Poznaniu¹². W okresie spędzonym w Prusach dał się poznać nie tylko jako twórca nowych gmachów, lecz także jako konserwator zabytków architektury. Około 1854 r. Koch podjął się zaprojektowania restauracji zamku kwidzińskiego, przy okazji obejmując kierownictwo tych prac. W pierwszym okresie przebudowano na biura część skrzydła północnego, ujednocając poziomy podział wnętrz¹³. Na pierwszym piętrze wykonane zostały duże otwory okienne. W następnych latach przystąpiono do prac remontowych przy krużgankach i zewnętrznych elewacjach skrzydła zachodniego. Zburzono m.in. wolno stojące, pochodzące z 1822 r., schody oraz przedłużono główną klatkę schodową w przyziemiu skrzydła północnego. W latach 1858—1860 nastąpiła przerwa w pracach, gdyż wyczerpano wszystkie środki finansowe (ok. 9700 talarów) na restaurację zamku. Wykonano ponownie kalkulację, ponieważ władze budowlane w Berlinie zażądały referatów sprawozdawczych i projektów niezbędnych jeszcze inwestycji. Z realizacją zapoznał się i udzielił wielu rad pruski konserwator zabytków Ferdinand von Quast¹⁴.

Po okresie zastoju prace ruszyły w 1860 r. i trwały przeszło dwa lata. Projekty i kierownictwo budowy powierzono ponownie Heinrichowi Kochowi. Wybudowano wówczas obecną klatkę schodową oraz urządzone sałę dla Sądu Przięgłych na pierwszym piętrze w skrzydle zachodnim. W związku z biurowym przeznaczeniem pomieszczenia powiększono otwory okienne (jak w większości sal pierwszego piętra), co pociągnęło za sobą zmiany w wyglądzie zewnętrznym zamku. Prace przy elewacjach północnej i zachodniej ograniczyły się jednakże do zachowania lub restauracji starego stanu, wyłączwszy z tego wspomniane okna. Spore zmiany nastąpiły natomiast od

11 M. Toppfen, op. cit., s. 301, przyp. 2. Król Fryderyk Wilhelm IV odwiedzał Kwidzyn w 1844, 1852 i 1854 r., ale trudno dziś ustalić, kiedy cytowane słowa mógł wypowiedzieć.

12 Z. Ostrowska-Kębiłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu 1780—1880*, Poznań 1983, ss. 251—252. Heinrich Koch (brak w literaturze i leksykonach danych biograficznych) od początku lat pięćdziesiątych czynny był w Kwidzynie. Prowadził prace budowlane przy kościele katolickim. Wykonał projekty restauracji zespołu zamkowo-katedralnego. Około 1864 r. przeniesiony został do Poznania, gdzie jako radca budowlany i wzięty architekt opracował wiele planów dla obiektów użyteczności publicznej (m. in. przebudowa gmachu Rejencji, budynek Poczty Głównej czy realizacja kościoła św. Pawła); w Poznaniu działał do lat dziewięćdziesiątych.

13 H. Domańska, *Zamek kapituły pomezańskiej w Kwidzynie. Dokumentacja naukowo-historyczna PP PKZ*, Gdańsk 1968—1969 (mps), s. 27.

14 B. Schmid, *Die Denkmalpflege*, s. 12.

strony dziedzińca: zrekonstruowany został krużganek zachodni (na wzór średniowiecznego, zachowanego przy skrzydle północnym), szpecącą nadbudówkę z muru pruskiego nad krużgankiem północnym rozebrano i pokryto dachem pulpitowym. Projekt taki istniał już od 1836 r., ale chyba z braku środków pomysł ten odrzucono. Po latach uzyskał akceptację urzędu budowlanego oraz został przekształcony i dostosowany do nowych warunków przez Kocha¹⁵. Cały zespół odrestaurowanych krużganków oddziaływał tak silnie na inne prace rekonstrukcyjne w zamkach krzyżackich, że nawet wytrawny znawca i konserwator Conrad Steinbrecht posłużył się modelem kwidzyńskim w projektach dla Zamku Wysokiego w Malborku.

W latach sześćdziesiątych prowadzone były jeszcze drobne prace naprawcze i adaptacyjne. Zbudowano m.in. zachowane do dziś małe schodki przy elewacji zachodniej prowadzące z ganku gdaniska na teren skarpy, otoczonej od 1871 r. neogotyckim murem oporowym, na miejscu zburzonego spichrza solnego. Realizacja tych wszystkich projektów kosztowała skarb państwa prawie 10 tys. talarów¹⁶.

Obecny kostium architektoniczny zamku kwidzyńskiego powstał w 1874 r., w trakcie najważniejszych w historii obiektu prac rekonstrukcyjno-konserwatorskich. Projekty przygotował i kierował ich realizacją radca budowlany Gustav Reichert¹⁷. Niewiele można było zmienić we wnętrzach, przerobionych dwadzieścia lat wcześniej na biura Sądu Powiatowego. Niemniej przyszło z Berlina pozwolenie na przesklepienie już odrestaurowanych pomieszczeń na pierwszym piętrze skrzydła północnego, a także uzupełnienie sklepienia wielkiej sali w skrzydle zachodnim. Najbardziej charakterystyczna była rekonstrukcja sklepienia w pomieszczeniu środkowym skrzydła północnego (dawniej pokój sędziów), opartego na ustawionym centralnie filarze granitowym, złożonym z dwóch fragmentów odnalezionych w czasie prac odkrywkowych w miejscu zburzonych w XVIII w. części zamku¹⁸. W pozostałych salach uzupełniano najczęściej brakujące zworniki, konsole i uszkodzone fragmenty żebier sklepiennych.

Większa część prac została wykonana na zewnątrz obiektu. W arkadach krużganków dziedzińca, na pierwszym piętrze, zamontowano drewniane laskowania wypełnione szkłem. Największym zmianom uległy jednak elewacje: północna i zachodnia oraz ogólny wygląd w związku z rekonstrukcją wieżyczek narożnych. Do lipca 1874 r. wieżyczka północno-zachodnia zachowana była do wysokości murów zamku, przykryta wraz z nim jednym dachem. Wieżyczka północno-wschodnia była natomiast wyższa o jedno piętro i lekko wyróżniała się w sylwecie skrzydła północnego. Reichert zdecydował się na znaczne podwyższenie obu wież, aż do zrównania korony ich murów z kalenicą dachu zamku. Miało to swoje uzasadnienie w starym widoku zespołu kwidzyńskiego autorstwa Hennenbergera z 1595 r. oraz w analogiach z zamkiem w Gniewie, według którego zaprojektowano wysokie daszki namiotowe. Ukształtowanie wieżyczek już pod koniec XIX w. poddane zostało krytyce przez Steinbrechta i Heisego, którzy utrzymywali, iż w średniowieczu nie były one chyba aż tak wysokie i kwestionowali artykulację ścian¹⁹. Podobnie Schmid, nie zachwycony tą realizacją, doszedł do wniosku, że Reichertowi

15 Por. projekty rekonstrukcji wykonane przez Erdmanna w 1836 r., przechowywane w zbiorach Instytutu Sztuki PAN w Warszawie, sygn. 4736.

16 M. Toeppen, op. cit., ss. 301–302.

17 Gustav Reichert (1831–1908), tajny radca budowlany, od 1861 do 1877 r. czynny w Kwidzynie, gdzie zaangażowany był w restaurację katedry i zamku, wniósł budynek Ziemstwa Zachodniopruskiego przy placu Flottwella (obecnie Plebiscytowy) i kasyna cywilnego przy ul. Zielonej (obecnie Piłsudskiego). Pracował również przy odbudowie zamku w Gniewie. W 1877 r., przeniósł się do Bydgoszczy. Zmarł w Charlottenburgu, pochowany w Kwidzynie.

18 M. Toeppen, op. cit., s. 302.

19 Instytut Sztuki PAN w Warszawie, sygn. 4767, 4768, 4769, Archiwalne rysunki Conrada Steinbrechta z częściową rekonstrukcją zamku kwidzyńskiego pochodzące z 1890 r.; J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienwerder östlich der Weichsel*, Danzig 1898, s. 51.

zależało bardziej na wartościach estetycznych i widokowych aniżeli na prawdzie historycznej²⁰.

Latem 1874 r. prowadzono również prace remontowe elewacji północnej, gdzie w blendach odnaleziono fragmenty i zrekonstruowano dekoracje maswerkowe. Odnowiono też sgraffitową dekorację maswerkową w niszy bramnej i otaczający wnękę tynkowy motyw wimpergowy z rzygaczami i kwiatonami. Ostatnie działania objęły małe gdanisko i wieżę studzienną, gdzie zrekonstruowano dach dwuspadowy ze szczytami na wzór wieży dużego gdaniska. Wszystkie prace restauracyjne przeprowadzone w 1874 r. kosztowały około 40 tys. talarów, sumę — jak pisze Toeppen w wydanej rok później książce — „która w stosunku do osiągniętego sukcesu, w istocie okazała się niewielka”²¹.

*

Katedra, podobnie jak zamek, przechodziła w końcu XVIII i pierwszej połowie XIX w. liczne zmiany i przebudowy, które nie wpływały jednak pozytywnie na jej wygląd i stan. Przybycie do Kwidzyna po 1772 r. wielu urzędników spowodowało potrzebę dostosowania wnętrza kościelnego do nowych funkcji, m.in. wzniesienie empor w nawach bocznych. Pierwsze prace naprawcze przeprowadzono w 1787 r.; zamurowano wówczas połączenia katedry z zamkiem²². W czasie wojen napoleońskich kościół został mocno zdewastowany, a w 1807 r. używano go nawet jako magazynu paszy i sali musztry²³. Odtąd budynek nosił ślady ogromnego zaniedbania i dużych zniszczeń substancji. Naruszony był cały dach, a deszcz przeciekał na sklepienia i do wnętrza. Mury zewnętrzne były nawet w wielu miejscach zwietrzałe²⁴. W latach 1817—1818 przeprowadzono pod kierunkiem architekta Schroedera pierwsze drobne prace murarskie i malarskie²⁵. Usunięto wówczas część ścianek działowych i ustawiono nowe ławki. Odnowiono również całe gzymsy dachowe kościoła, a na dzwonnicy zainstalowano zegar.

Około połowy XIX w. katedra znajdowała się znów w bardzo złym stanie, a estetyczne walory psuły różne dobudówki i szopy oraz porozbijane szyby w oknach. Wnętrze było zniekształcone przez źle umieszczone organy i ścianki działowe pod łukiem tęczowym, a także rozrzucone w nieładzie fragmenty dawnego wyposażenia²⁶. Nie było wątpliwości, że należy pilnie przeprowadzić gruntowne prace restauracyjne. Zainicjował je radca konsystorski Liedke, będący proboszczem katedry od 1853 do 1873 r. Bezpośrednim bodźcem do zaplanowania i rozpoczęcia działań była konieczność wykonania nowych organów. Z okazji tej skorzystał w 1857 r. Liedke, zwracając uwagę na możliwość zamontowania mechanizmu grającego na zachodniej ścianie, a nie w pobliżu prezbiterium. 16 czerwca 1858 r. złożono wniosek w urzędzie rejencji o pozwolenie na budowę organów i przy okazji wykonanie innych prac budowlanych²⁷. Niebawem wyrażono zgodę i powierzono zbudowanie instrumentu firmie Sauer z Frankfurtu nad Odrą. Należało zaprojektować teraz takie, aby swoją wielkością odpowiadały temu ogromnemu kościołowi.

20 B. Schmid, *Die Denkmalpflege*, s. 13, daje tu przykłady podobnych czasowo realizacji w Nidzicy i Szymbarku, gdzie wieżyczki narożne są niższe niż kwidzyńskie.

21 M. Toeppen, op. cit., s. 302.

22 Ibidem, s. 338.

23 B. Schmid, *Die Denkmalpflege*, s. 33.

24 R. Bergau, *Schloss und Dom zu Marienwerder. Versuch einer kritisch-historischen Erläuterung*, Zeitschrift für preussische Geschichte und Landeskunde, Berlin 1865, s. 17.

25 AP w Gdańsku, Zespół akt Regierung zu Marienwerder, sygn. 10/3902, Rechnung über die Haupt-Reparaturbau der Dom-Kirche in Marienwerder im Jahr 1817 und 1818. Rachunek opracowany w 1820 r. opiewa na sumę 6104 talarów.

26 M. Toeppen, op. cit., s. 339.

27 Ibidem, s. 340.

Wiosną 1860 r. przedstawiony został, równocześnie z projektem organów, plan prac restauratorskich, rysunki, kosztorysy i objaśnienia przygotowane przez inspektora Heinricha Kocha. Na zebraniu rady gminy uznano konieczność podjęcia całej budowy i wkrótce rozpoczęto uzyskiwanie odpowiednich funduszków. Projekty Kocha, przesłane do zatwierdzenia Wyższej Deputacji Budowlanej w Berlinie, wzbudziły tam duże uznanie, szczególnie tajnego nadradcy Friedricha Augusta Stülera. Dwa lata później rozpoczęły się pierwsze prace budowlane, kierownictwo których powierzono Gustawowi Reichertowi²⁸. Zaczęto od naprawy dachu i zniszczonej korony murów obwodowych. W trakcie wymiany więźby dachowej uznano, iż należy rozebrać dobudowane w końcu XV w. krenelażowe przejście między przyporami elewacji południowej, służące celom obronnym, a będące w złym stanie technicznym. Projekt ten rada gminy i konserwatorzy określili jako istotny dla „estetycznego oddziaływania budynku katedry”²⁹. W miejsce ganku zrekonstruowano górne partie przypór, podobnie jak na elewacji północnej. Przy okazji usunięto też stare zabudowania gospodarcze i dom parafialny, częściowo zasłaniające katedrę, a na tym miejscu utworzono plac. Podczas konserwacji ścian zewnętrznych przywrócono na całej długości główny fryz gzymsowy w typie maswerkowym, wykonany według zachowanych fragmentarycznie wzorów.

Podczas prac remontowych wewnątrz kościoła dokonano 25 lipca 1862 r. zaskakującego odkrycia. Gdy rozbierano starą, drewnianą emporę w nawach bocznych, będący akurat na wizytacji konserwator pruski Ferdinand von Quast odnalazł pod pobiałą liczną ślady malowideł ściennych. Wraz z Friedrichem Augustem Stülerem, przebywającym wówczas także w Kwidzynie, postanowili odsłonić całkowicie dekoracje i dla polepszenia ich stanu przeprowadzić niezbędną restaurację³⁰. Zlecono to malarzowi Fischbachowi z Westfalii, który jednakże wkrótce zmarł. Spod jego ręki pochodzą zatem tylko dwie sceny: na ścianie południowej (ewangelści i apostołowie) i na ścianie północnej (Zaśnięcie Marii)³¹. Prace malarsko-konserwatorskie kontynuował, pod kierownictwem Gustava Reicherta, miejscowy artysta Prahł jun. Okazało się to najtrudniejszym zadaniem w ramach restauracji katedry. Pomysł odsłonięcia całego ciągu malowideł ściennych, ich gruntowna konserwacja i stąd powrót do tradycji kolorowego, średniowiecznego wnętrza kościelnego, wydawały się w roku 1862 czymś niesłychanym i oczywiście prekursorskim³². Poziom artystyczny tych prac okazał się jednakże zgubny dla ich wartości historycznej, gdyż zostały one w ogromnym stopniu przemalowane³³. Podobnie postąpiono z dekoracją części chórowej, gdzie odkryto późnogotycki poczet biskupów pomezkańskich i wielkich mistrzów Zakonu. Jego restauracja związana była z odbudową zniszczonego w XV w. sklepienia krypty, usytuowanej w prezbiterialnej części katedry. Jego odtworzenie nie było zadaniem zbyt skomplikowanym, gdyż zachowały się częściowo konsole i nasady starego sklepienia. Powstałe dwunawowe wnętrze krypty podzielono drewnianymi ściankami działowymi, aby uzyskać pomieszczenie dla zakrystii i baptysterium, a od nawy głównej oddzielono je neogotyckim lektorium zwieńczonym balustradą.

Dalsze prace w środku kościoła, począwszy od 1863 r., przybrały formę przywrócenia mu jedności stylowej, co było wynikiem teoretycznych dywagacji konserwatorów już od czasów romantyzmu, a uwieńczonych niejako „wybuchem” tendencji purystycznych

28 Ibidem, s. 341; Herrmann und Reichert, *Die mittelalterlichen Baudenkmale der Stadt Marienwerder*, Zeitschrift für Bauwesen, 1878, H. 1—3, s. 101.

29 M. Toeppen, op. cit., s. 341.

30 Ibidem.

31 Ibidem.

32 B. Schmid, *Die Denkmalpflege*, s. 34. Podobny przypadek odkrycia malowideł ściennych wydarzył się w Malborku, w Pałacu Wielkich Mistrzów, ale tam fragmenty tych dekoracji zostały pobielone.

33 L. Krantz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek w Kwidzynie*, Warszawa—Poznań—Toruń 1982, ss. 56—57.

w latach sześćdziesiątych XIX stulecia. Restauracja katedry kwidzyńskiej jest zatem doskonałym (i do tego wczesnym) przykładem puryzmu na terenie Prus. Charakterystyczne dla tych prac było ujednoczenie wnętrza przez wyburzenie wielu istniejących tam ścianek działowych i murków oraz odsłonięcie lica ceglanego na filarach, w arkadach i na żebkach sklepień. Friedrich August Stüler, który 11 października 1863 r. ponownie odwiedził Kwidzyn, z zadowoleniem przyjął wykonane dotychczas prace, a także podkreślił wartość odrestaurowanego obiektu dla całych Niemiec³⁴.

W związku z rozbiórką wspomnianych ścianek i murków w nawach, zaplanowano wzniesienie nowej empory organowej, opartej na filarach w formie krzyża i z kapitelami liściowymi, sytuując ją w ostatnim, zachodnim przęśle katedry. Rok później umieszczono tam ogromny instrument projektu firmy Sauer, z dekoracją snycerską zaproponowaną przez Stülera.

W 1864 r. gmina postanowiła zebrać dodatkowe fundusze, aby wnieść ołtarz, ambonę i przedsiónek we wnętrzu przy wejściu południowym³⁵. Projekty tych przedsięwzięć wykonał sam Stüler, określając pozytywnie zamianę „niestylowego”, barokowego ołtarza na odpowiadający nowemu duchowi i istotny dla procesu przywracania kościołowi gotyckiego wyglądu³⁶. Nastawa ołtarzowa i ambona zostały wykonane metodą odlewu cementowego przez rzeźbiarza z Poczdamu — Kocha, a uzupełnione szczególnie dobrymi artystycznie figurami i reliefami przez wcześniej zmarłego, wybitnego kwidzyńskiego rzeźbiarza Heinricha Medema³⁷. Spod jego ręki wyszły postacie czterech ewangelistów (w dolnej partii ołtarza) oraz święci: Piotr, Paweł i Jan, a także Maria (w górnej części) i nad nimi, w zwieńczeniu, krucyfiks. Medem wykonał również cztery reliefy na ambonie, przedstawiające misję świętego Wojciecha i jego męczeńską śmierć. W ołtarzu głównym zawieszono (dopiero w 1867 r.) duży obraz ze sceną Zmartwychwstania, zamówiony i namalowany przez profesora Bernharda Plockhorsta z Weimaru³⁸. W oknie środkowym chóru wysokiego zainstalowano witraże z przedstawieniem Narodzenia Chrystusa i jego chrztu w Jordanie, wykonane przez firmę Oydtmann und Comp. z Linnich koło Akwizgranu³⁹. Ostatnim projektem Stülera służącym upiększeniu katedry był murywany przedsiónek w formie portalu domkowego, utrzymany w duchu gotyckim, charakterystycznym dla połowy XIX w. oraz dla twórczości tego architekta⁴⁰.

Do procesu przemian i restauracji katedry kwidzyńskiej włączona była kaplica grobowa Otto Friedricha Gröbena, zbudowana w 1705 r. przy północnej nawie bocznej. Pierwszy raz odnawiano jej wnętrze w roku 1839. Podjął się tego miejscowy malarz Bockermann. Najwięcej zmian zaszło jednakże w 1856 r. kiedy to wybudowano ozdobny, neogotycki portal stiukowy, zwieńczony wimpergowym szczytem z krucyfiksem, za-

34 M. Toepfen, op. cit., s. 342.

35 Ibidem.

36 B. Schmid, *Die Denkmalpflege*, s. 34. Określa te działania jako niezbyt prawidłowe, lecz typowe dla czasów Stülera. Zadowolony jest jednakże z pozostawienia we wnętrzu epitafiów i części barokowego wyposażenia.

37 Heinrich Medem (ok. 1833 — ok. 1868), rzeźbiarz pochodzący z Kwidzyna. Po 1852 r. uczył się w pracowni Christiana Daniela Raucha. Główne prace dla katedry kwidzyńskiej, posąg Hermanna Balka na Rybim Rynku i alegoryczne figury nad portykiem gmachu Ziemstwa Zachodniopruskiego — O. Gründer, *Leben und Werk des Marienwerder Bildhauers Heinrich Medem*, w: *Marienwerder Westpreußen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, Münster 1983, ss. 176—177.

38 Bernhard Plockhorst (1825—1907), malarz, profesor Kunstschule w Weimarze, potem w Berlinie. Malował głównie portrety (m.in. pary cesarskiej) oraz obrazy o tematyce biblijnej. Do głównych dzieł zalicza się *Zmartwychwstanie z Kwidzyna i Chrystus na morzu z Hanoweru* — Thieme-Becker, *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler*, t. 27, Leipzig 1933, ss. 155—156.

39 Pieniądze na witraże zdobyto dzięki czterem koncertom Towarzystwa Śpiewaczego w Kwidzynie.

40 Uderzające podobieństwo do portalu kościoła św. Bartłomieja w dzielnicy Friedrichshain w Berlinie. Kościół projektowany przez Stülera wybudowano w latach 1854—1858.

projektowany przez Friedricha Augusta Stülera⁴¹. Płaskorzeźbione skrzydła drzwiowe odlane zostały w Berlinie przez Medema, pracującego jeszcze wówczas pod kierownictwem Christiana Daniela Raucha. Przedstawiono na nich sceny z historii życia i odkryć Gröbena w Afryce.

30 października 1864 r. odbyło się uroczyste poświęcenie odrestaurowanej katedry, będącej triumfem proboszcza Liedkego oraz mieszkańców Kwidzyna, którzy nie szczydzili funduszy na ten cel. Ogólny koszt prac obliczono na przeszło 150 tys. marek. W następnych dziesięcioleciach wykonywano już tylko drobne prace remontowe. Na początku XX w. odrestaurowano słynną kwidzyńską szafę relikwiarzową⁴², a także obraz mozaikowy znad kruchty południowej⁴³. W 1903 r. zainstalowano urządzenia centralnego ogrzewania, które jednak zeszpecity wygląd wnętrza świątyni. Wymiana na system ogrzewania powietrzem nastąpiła dopiero w latach trzydziestych. W okresie międzywojennym naprawiono jeszcze dach i szczyt zachodni katedry.

*

Dziewiętnastowieczne prace restauracyjne w kwidzyńskim zespole zamkowo-katedralnym nie są tak znane, jak najbardziej spektakularne dla tego czasu przemiany zamku w Malborku. Różniły się one głównie skalą wartości ideowych i historycznych, wyrażających się pełniej w odbudowie krzyżackiej stolicy. Niemniej prace Kocha i Reicherta, poparte autorytetem Stülera i von Quasta, także zasługują na uznanie. Dzięki nim powstała znakomita, malownicza kreacja, w pełni odpowiadająca rozwijającej się wówczas purystycznej myśli konserwatorskiej. Restauracja zamku i katedry była także pewnego rodzaju „poligonem”, z doświadczeń którego korzystano w trakcie wykonywania prac w Malborku, Gniewie, czy w kościołach Chełmży i Pelplina.

41 R. Schlieckmann, *Otto Friedrich v. d. Gröben und seine Begräbniskapelle in der Domkirche zu Marienwerder*, Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, H. 4, Marienwerder 1881, s. 26.

42 Relikwiarz konserwowany był w latach 1900—1903 przez Paula Klinkę, malarza zaangażowanego do prac restauracyjnych na zamku malborskim.

43 Mozaika w dużej mierze jest rekonstrukcją wykonaną w latach 1901—1902 przez Puhla i Wagnera-Rixdorfa.

DIE IM NEUNZEHNTEN JAHRHUNDERT VOLLZOGENEN RESTAURIERUNGSARBEITEN DES SCHLOß-KATHEDRALE-KOMPLEXES IN MARIENWERDER

Zusammenfassung

In diesem Artikel wurde die Geschichte der Reparatur- und Restaurierungsarbeiten des Schloß-Kathedrale-Komplexes in Marienwerder besprochen. Das ehemalige Schloß des pomesanischen Kapitels, welches gegen Ende des XVIII. Jh. Sitz der Gerichte war, unterlag verschiedenen Umgestaltungen. Erst eine Anordnung des Königs Friedrich Wilhelm IV. im Jahre 1854 veranlaßte eine besonders wichtige Restaurierung. Ihre hauptsächlichen Etappen waren: Rekonstruktion der Kreuzgänge des Schloßhofes, welche der Architekt Heinrich Koch (nach 1860) ausführte, sowie auch Arbeiten an den Außenfassaden einschließlich Wiederaufbau der Ecktürmchen, ausgeführt durch Baurat Gustav Reichert (1874).

Änderungen unterlag auch die Architektur und der Ausputz der Kathedrale. Die Hauptarbeiten, deren Projektant und Ausführer Gustav Reichert war, beginnen im Jahre 1862. Das Gewölbe des unteren Teils des Presbyteriums wurde rekonstruiert und einer gründlichen Restaurierung der Fassaden unterzogen. Seit 1863 wurde dem Inneren der Kirche der „gotische“ Charakter wiedergegeben, wobei vor allem die artistischen Visionen des Architekten Friedrich August Stüler aus Berlin beitrugen. Die Restaurierung des Marienwerder Komplexes war gewissermaßen „Versuchsgelände“ für die wichtigsten Konservationsarbeiten in Preußen, welche im Marienburger Schloß durchgeführt wurden.